

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FƏLSƏFƏ İNSTİTUTU**

Əlyazma hüququnda

NAİLƏ MÜZƏFFƏR qızı ƏSƏDOVA

**ESTETİK TƏFƏKKÜR
VƏ ONUN ƏSAS İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ**

İxtisas: 7211.01 - Estetika

**Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2017

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutunun “Estetika” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor
Əlisa İsa oğlu Əhmədov

Rəsmi opponentlər: fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor
Telman Muxtar oğlu Hacıyev

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Afaq Sultan qızı Məmmədova

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və
İncəsənət Universiteti**

Müdafiə “___” _____ 2017-ci il tarixində saat ___-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutunun nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.115 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı şəhəri, AZ 1143, H.Cavid prospekti, 115, AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” “_____” 2017-ci il tarixində göndərilmişdir.

**Fəlsəfə İnstitutunun
nəzdindəki D.01.115 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru**

S.A. Həsənova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Müstəqilliyimizin ilk illərində rastlaşdığımız iqtisadi və mənəvi tənəzzül, xalqın rifah halında aşkar surətdə görünən geriləmə təbii ki estetik problemləri arxa plana atmışdı.

Estetik problemlərə maraq ümummillli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasında siyasi hakimiyyətə qayıdışından, onun tərəfindən stabilləşdirilmə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsindən sonra baş verdi.

Azərbaycan dövlətçiliyi məhv olma ərəfəsində olduğu bir zamanda Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıdışı ölkədə dağıdıcılıq meyllərinə son qoydu, ölkəni parçalanmadan və məhv olmadan xilas etdi. Öz mənafeyi və öz inkişaf yolu olan və həqiqətən müstəqil olan Azərbaycan dövləti əslində ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən quruldu. Yalnız bundan sonra estetik təfəkkürün bütün atributları reallıq statusunu kəsb etdi və estetik təfəkkürün inkişafına mühüm təkan verildi.

Hazırda respublikamız stabilləşmədən müasirləşməyə doğru uğurla inkişaf edir. Təbii ki bu hal cəmiyyətin, sosial həyatın bütün digər sahələrində olduğu kimi estetik təfəkkürün inkişafında da özünü göstərir.

Azərbaycan xalqının Ulu Öndəri Heydər Əliyevin siyasi kursunu uğurla davam etdirən cənab prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasını müasirləşdirmək və daha da inkişaf etdirmək siyasəti son dərəcə mühüm estetik məzmunu özündə ehtiva edir. Cənab prezidentin rəhbərliyi altında ölkənin müasirləşdirilərək inkişaf etdirilməsi və buna paralel olaraq paytaxtımızın və regionlarımızın müasir estetik tələblər əsasında yenidən qurulması geniş vüsət almışdır. Cənab prezidentin ölkəni müasirləşdirmək və inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə yüksəltmək siyasəti respublikamıza yeni estetik görkəm vermək istiqamətində ümummillli miqyaslı fəaliyyətə güclü təkan vermişdir.

Müasirləşmənin həm də estetik kontekstdə geniş vüsət alması estetik təfəkkürün özünün nəzəri olaraq inkişaf etdirilməsi zərurətini də meydana çıxarır. Mövzunun aktuallığını müəyyənləşdirən əsas amil məhz budur. Estetik təfəkkürə malik olan vətəndaş estetik ideya yarada bilmək qabiliyyətindədir. Zəngin estetik təfəkkürün təşəbbüskarlıqla sintezi isə şəhərlərimizin və bütövlükdə ölkəmizin getdikcə daha çox gözəlləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkəmizin gündən-günə müasirləşməsi onun getdikcə daha çox gözəlləşməsi ilə paralel baş verir və bu isə estetik təfəkkürün zənginləşməsi üçün daha bir stimula yaradır.

Estetik təfəkkürün m asirl shm  ilə paralel ba  verən inkişafı yalnız  ahersalmda v  memarlıđın inkişaf t may ll rində deyil, həm də geyimin, m i etin v  bütün sosial həyatın estetik məzmun kəsb etməsində  z n  göstərir. Estetik əhəmiyyət daşıyan bütün bu praktik dəyişikliklər estetik təfəkkürün inkişafı ilə baş verir. Estetik təfəkkürün dayanmadan inkişaf etdirilməsi zərurəti isə bu praktikanın daim inkişaf etdirilməsini və onun estetik m nalandırılmasının m nt z mliyini tələb edir. Müəllif t r f nd n araşdırılan mövzunun aktualıđı da elə bu səbəbdən qaynaqlanır.

Estetik təfəkkürün modernl shməsi dünya mədəniyyətinin yaradıcı bir tərzdə mənimsənilməsi ilə yanaşı, həm də milli regional resursların müasir elmi zəmin əsasında yenidən mənalandırılması ilə bađlıdır.

Mövzunun aktualıđı eyni zamanda böyüməkdə olan yeni nəslin həm də estetik rakursda tərbiyə olunmasının zəruriliyi ilə bađlıdır. Müasir qloballaşma  raitində, çoxsaylı xaoitik hadisələrin baş verdiyi dünyamızda  xsiyy tin harmonik inkişafının təmin edilməsi  c n estetik tərbiyənin zəruriliyi v  xüsusi əhəmiyyətə malik olması danılmazdır.  xsiyy t  açılan estetik dəyərlər onun yalnız g z llyi qiymətləndirmə və gözəllikdən həzz ala bilmə qabiliyyətlərini, gözəllik qavramını inkişaf etdirmir, həm də onu gözəllik yaradıcısına çevirir.

Problemin işlənilmə dərəcəsi: Estetik təfəkkür və onun əsas inkişaf mərhələləri mövzusu üzrə tədqiqat apardıđımız zaman ümumiyyətlə estetik t f kk rl  və estetik fəaliyyətin nəzəri mənalandırılması ilə bađlı m xtlif dövrlərə aid olan  r q v  Qərb müəllifləri t r f nd n əldə edilən nailiyyətlər, qədim dövr  r q (*Konfusi, Lao-tszı*)¹ v  Qərb mütəfəkkirlərinin (*Pifaqor, Heraklit, Platon, Aristotel*)² estetik-fəlsəfi d  unc ləri, orta əsrlərdə  r q (*F rabi,  l-Q zali*)³ v  Qərb müəllifləri (*Avqustin, Foma Akvinalı*)⁴ t r f nd n yaradılmış əsərlər, Qərb müəlliflərinin XVII (*Leyb-*

¹ Конфуций. Луньюй. // Конфуций. Жизнь. Учение. Мысли. Афоризмы. Минск. 1998. Лао-цзы. Дао-Дэ-Цзин // Антология даосской философии. М., 1994. с. 23-65.

² Пифагор. // Антология мировой философии: в 4 т., т. 1, ч. 1. М., 1969 с.286-290; Гераклит. // Антология мировой философии: в 4 т., т. 1, ч. 1. М., 1969 с. 275-280. Платон. Гиппий Большой. // Платон. Собр.соч. т. I. М, 1994. с. 386-417; Платон. Федон. // Elə orada, s. II. s. 7-80. Платон. Пир. // Elə orada, s. 135-191; Платон. Федр. // Elə orada, s. 135-191; Aristotel. Poetika. В, 1974.

³ Аль-Фараби. Трактаты о музыке и поэзии. Алма-Ата, 1993; Аль-Газали Абу Хамид. Избавляющего от заблуждений. // Антология мировой философии: в 4 т., т. 1, ч. 2. М., 1969. с.744-750. Аль-Газали Абу Хамид. Воскрешение наук о вере («Ихйа улум ад-Дин»). Избранные главы. М, 1980

⁴ Августин. Исповедь. Книга четвертая. // Августин Блаженный. Об истинной религии. Теологический трактат. Минск, Харвест, 1999. с.562-578. Фома

nits)⁵, XVIII (*Deni Didro*)⁶, XIX (*Fridrix Şiller, Georq Vilhelm Fridrix Hegel, Artur Şopenhauer, Fridrix Nitşe*)⁷, XX (*Orteqa-i-Qasset, Nikolay Hartman, Hans-Georq Qadamer*)⁸ və XXI (*Jonathan Loesberg*)⁹ əsrlərdə yaradılmış əsərləri, rus¹⁰ (*Yuri Borev, Mixail Ovsyannikov, Aleksey Losev*) və Azərbaycan (*Mirzə Fətəli Axundov, Aslan Aslanov, Ağamusa Axundov, İsa Həbibbəyli, Kamal Abdulla, Maarif Əkbərov, Əlisa Əhmədov, Adil Əsədov, Babək Qurbanov, Hüseyn Əlizadə, Elmira Zamanova, Afaq Əsədova*)¹¹ müəlliflərinin uyğun sahə üzrə əsərləri mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Tədqiqat işində göstərilən əsərlərin çap versiyaları ilə yanaşı, həm də Azərbaycanın və xarici ölkələrin elmi internet resurslarında yer alan elektron versiyalarından da geniş istifadə edilmişdir.

Bütün bu əsərlər, aparılan tədqiqatlar və əldə edilən nəaliyyətlər mənə öz təsirini bu və ya digər dərəcədə göstərmişdir.

Аквинский. Сумма теологии. // Антология мировой философии: в 4 т., т. 1, ч. 2. М., 1969 с.824-856.

⁵ Лейбниц Г. В. Порядок есть в природе. // Сочинения. В 4-х т., т. 1. М., 1982. - с. 234-236.

⁶ Дидро Д. Эстетика и литературная критика. 1980. 659 с.

⁷ Шиллер Ф. Статьи по эстетике. М, Л, 1935. Гегель. Эстетика. В 4-х томах. М, 1968. Şopenhauer A. Dünya iradə və təsəvvür kimi. Bakı, 2011; Ницше Ф. Рождение трагедии, или эллинство и пессимизм.// Ницше Ф. Сочинения. Мысль, 1990. с. 47-157.

⁸ Ортега-и-Гассет. Х. Эстетика. Философия. Культуры. М, 1991; Гартман Н. Эстетика. М, 1958; Гадамер Г. Актуальность прекрасного. М, 1991.

⁹ Jonathan Loesberg. A Return to Aesthetics: Autonomy, Indifference, and Postmodernism. – 2007;

¹⁰ Лосев А.Ф. История античной эстетики. т. I-VI. М., 1963-1980; Овсянников М. Ф. История эстетической мысли. М, 1978; (Rus müəlliflərinin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələrindən də istifadə olunmuşdur: Qısa estetik lüğəti. Rus dilindən tərcümə edənlər: Aslan Aslanov və İzzət Rüstəmov. B, 1979; Borev Y. Estetika. Rus dilindən tərcümə edənlər: Yaşar Qarayev və Rahid Xəlilov. B, 1980).

¹¹ Axundov M. F. “Yek gəlmə” haqqında. (1875). // Axundov M. F. Əsərləri. II cild. B, 1961; Qurbanov B. Estetika aləminə səyahət. B, 1977; Axundov A. Dilin estetikası. B, 1985; Aslanov A. Estetika aləmində. B, 1988; Əhmədov Ə. İ. Gözəlliyyənin keşiyində. B, 1991; Əhmədov Ə. İ. Mənəviyyət, gözəllik, tərbiyə. B, 1993; Əhmədov Ə. İ. Estetiklik və etikliyin qarşılıqlı münasibəti. B, 1997; Əkbərov M. Riyaziyyatda gözəllik problemi haqqında. // Onun: Riyaziyyat nədir? B, 2003; Əsədov A. I. Gözəlliyyənin fəlsəfəsi: mahiyyət və onun cismani təcəssümü spiritualist aristokratizm işığında. Bakı, 2005; Zamanova E. E. Türk estetikası: tarixi və müasir inkişafı. B, 2005; Əlizadə H. G. Estetika. B, 2007; Kamal Abdulla. Arifə 100 min işarə. B, 2014.; Afaq Əsədova. Ədəbiyyatlaşan dünya. B, 2014.

Bununla belə, qeyd edilməlidir ki, mövzunun ayrı-ayrı aspektləri elmi ədəbiyyatda geniş müzakirə olunsada, estetik təfəkkürün bütövlükdə və onun tarixi tiplərinin fəlsəfə kontekstində araşdırılmasına bu vaxta qədər iri həcmli bir əsər həsr edilməmişdir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Tədqiqatın obyektini estetik təfəkkür və onun tarixi inkişaf dinamikası, predmetini isə bu dinamikanın qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri: Dissertasiya qarşısında qoyulmuş başlıca məqsəd estetik təfəkkürün və onun tarixi transformasiyalarının fəlsəfə kontekstində öyrənilməsindən ibarətdir.

Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- tədqiqatın özül anlayışları olaraq «*estetik təfəkkür*» və «*estetik təfəkkürün tarixi tipi*» anlayışlarının vahid bir əsasda yenidən mənalandırılması;
- estetik təfəkkürün ontoloji əsaslarının araşdırılması;
- estetik təfəkkürün tarixi dinamikasının və əsas tarixi inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- qədim dövrün aparıcı estetik paradıqmasının aşkar edilməsi;
- Şərq və Qərb orta əsrləri üçün ümumi olan estetik paradıqmanın müəyyən edilməsi;
- Yeni dövr estetik paradıqmasının xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi;
- estetik təfəkkürün tarixi dinamikasında baş verən son paradıqma əvəzlənməsinin xüsusiyyətlərinin tədqiqi;
- postmodernizmin müasir dövrdə hakim estetik paradıqma olaraq səciyyələndirilməsi, onun nəzəri və tətbiqi aspektlərinin estetik təfəkkür kontekstində dəqiqləşdirilməsi;
- estetik təfəkkürün Azərbaycan fəlsəfəsində və gerçəkliyində özəl xüsusiyyətlərinin estetik paradıqmaların ümumi tarixi dinamikası fonunda nəzərdən keçirilməsi.

Elmi yenilik: Tədqiqatın elmi yeniliyi hər şeydən öncə ondan ibarətdir ki, estetik təfəkkürün tarixi tipləri probleminin fəlsəfi aspektləri və onun ontoloji əsasları dissertasiya tədqiqatı səviyyəsində Azərbaycanda ilk dəfə olaraq təhlil olunmuşdur. Daha konkret olaraq, tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakı müddələrdə öz əksini tapmışdır:

- Estetik təfəkkür dünyanın ideal baxımından səciyyələndirilməsi zəminində fəaliyyət göstərən təfəkkürdür;
- estetik təfəkkürün ontoloji əsaslarını virtual reallıq və irreal məzmun təşkil edir. Virtual reallıq mövcud olmayan, lakin mövcud olmalı olan real-

lıqdır, irreal məzmun isə mövcud olmayan, lakin mövcud ola bilən reallıqdır. Virtual reallıq özünün obyektiv reallığa qarşı qoyulma məqamında irreallığın məzmunu olaraq da dəyərləndirilə bilər. İrreal məzmun incəsənət nöqtəyi-nəzərindən idealın məzmununu, elm nöqtəyi-nəzərindən isə ideyanın məzmununu əhatə edir. Virtual reallıq estetik təfəkkürün birbaşa mənbəyini təşkil etdiyi halda, irreal məzmun estetik təfəkkürü bir ehtimali təfəkkür olaraq ifadə edir;

- estetik təfəkkürün tarixi təkamülü insani idealların, “*ideal insan*” və “*ideal dünya*” obrazlarının tarixi təkamülünə müvafiq surətdə baş vermişdir. İnsani idealların inkişaf dinamikası bütövlükdə estetik təfəkkürün inkişaf dinamikasını müəyyən etmişdir, insani idealların hər bir tarixi tipi uyğun estetik təfəkkür tərzini formalaşdırmışdır, sosial idealların tarixi dinamikası estetik təfəkkürün bu və ya digər formasında əks olunmuşdur. Qədim dövr estetik təfəkkürü kosmosentrizm prinsipi əsasında təkamül etmiş, insan həyatının və bütövlükdə dünyanın ideali olaraq təbii nizam ideyasından çıxış etmişdir, ideal dünyanı və ideal insanı nizam yaradan və qədim dövr təfəkkürü tərəfindən tale kimi səciyyələndirilən dünya iradəsinin bir təcəssümü kimi təqdim etmişdir. Orta əsr estetik təfəkkürü gözəlliyi teosentrik paradığma zəminində izah etmiş, insanın gözəlliyini və dəyərliliyini onun həyatının trassendent ilahi iradəyə uyğunluq dərəcəsi kontekstində mənalandırmış və təsvir etmişdir. Yeni dövr estetik təfəkkürü analitik düşüncə ənənələri zəminində inkişaf etmiş və onun incəsənətdə ifadəsi ümumiləşdirilmiş obrazların yaradılması ilə, bədii obrazlarda ümumi atributiv xüsusiyyətlərin ön plana çıxarılması ilə səciyyəvi olmuşdur. Estetik təfəkkürün inkişafında son paradığma əvəzlənməsi analitik estetik təfəkkürün və onun predmetik mücəssəməsi olan atributiv xarakterli incəsənətin öz aparıcı mövqeyini getdikcə daha çox postmodernist estetik təfəkkürə və onun tətbiqi təzahürlərinə verməsi ilə səciyyəvidir.

Tədqiqatın ideoloji və metodoloji əsasları: Tədqiqatın ideoloji əsasını Azərbaycan xalqının Ulu Öndəri Heydər Əliyevin və Ulu Öndərin siyasi kursunu uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin Azərbaycan incəsənəti və ədəbiyyatı ilə, və ümumiyyətlə həyatın və dünyanın estetik anlamı ilə bağlı mülahizələri¹²,

12 Əliyev H. Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-XLVI cildlər. Bakı: Azərnaşr, 1997-2013; Heydər Əliyev və Azərbaycan incəsənəti. // Teymur Kərimli. B, 2000; Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. // Bəkir Nəbiyev. B, 2000; Aforizmlər: Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin çıxışlarından seçilmiş müdrik fikirlər / Buraxılışına məsul Ramiz Mehdiyev Tərtibçiləri: Ş.Q.Əsgərov, S.S.Xəlilov. Redaktor Ə.M.Həsənov. B, 1997.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 16-cı maddəsinin II bəndi, 40-cı maddəsi, 77-ci maddəsi təşkil edir. Konstitusiyamızın 16-cı maddəsinin II bəndində vurğulanır ki, Azərbaycan dövləti mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruyur. Konstitusiyamızın 40-cı maddəsində göstərilir ki, hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq və bərpa etmək üçün lazımlı işləri görməlidir. Konstitusiyamızın 77-ci maddəsində isə vurğulanır ki, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaq hər bir şəxsin borcudur.

Tədqiqatın metodoloji əsasını isə tarixiliyin və məntiqiliyin vəhdəti prinsipi təşkil edir. Dissertasiyada müqayisəli təhlil və induksiya – xüsusidən ümumiyyə məntiqi keçid prinsipi də öz tətbiq sahəsini tapa bilmişdir.

Tədqiqatın elmi-nəzəri və elmi-praktik əhəmiyyəti: Tədqiqatın elmi-nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyada qarşıya qoyulan məsələlər və əldə edilən nəticələr «sənətsünaslıq» və «fəlsəfə» ixtisasları üzrə aparılan elmi-tədqiqat işlərində, estetikanın və sənətsünaslığın fəlsəfi əsasları üzrə keçirilən metodoloji seminarlarda istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın elmi-praktik əhəmiyyəti isə onunla ifadə olunur ki, dissertasiyada qarşıya qoyulan məsələlər və əldə edilən nəticələr «fəlsəfə», «estetika» və «incəsənət tarixi» fənlərinin tədrisində tətbiq edilə bilər.

Tədqiqat işinin aprobasiyası: Tədqiqat işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutunun Estetika şöbəsində yerinə yetirilmiş və müdafiyyəyə tövsiyyə olunmuşdur. Dissertasiyanın məzmunu və əsas müddələri müəllifin elmi konfranslardakı çıxışlarında, Azərbaycanda və xaricdə şap olunmuş elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu: Tədqiqat işi girişdən, iki fəslə əhatə edən altı yarım-fəsilə, nəticədən, istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından və dissertasiyaya əlavə statusunda Azərbaycancaya uyğunlaşdırılmış şəxs adlarının siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın əsas məqsədi və vəzifələri göstərilir, mövzunun elmi ədəbiyyatda işlənmə dərəcəsinə diqqət çəkilir, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, nəzəri və metodoloji əsaslarına, müəllif tərəfindən əldə edilən nəticələrin elmi yeniliyi, tədqiqatın elmi-nəzəri və elmi-praktik əhəmiyyəti göstərilir.

“*Estetik təfəkkür: tədqiqatın ilkin prinsipləri*” adlanan **birinci fəsil** “estetik təfəkkür” anlayışının fəlsəfi rakursda təhlilinə həsr olunmuşdur. Burada “estetik təfəkkür” anlayışına onun başlıca xüsusiyyəti əsasında müəllif tərəfindən tərif verilir, estetik təfəkkürün ontoloji əsasları müəyyənləşdirilir, tədqiqatın özül anlayışları vahid bir əsasda tarazlığa gətirilir.

Birinci fəslin birinci yarımfəsl “*Estetik təfəkkür və onun başlıca xüsusiyyəti*” adlanır. Müəllif burada estetik təfəkkürü idealdan çıxış edən təfəkkür kimi səciyyələndirir. Əgər biz dünyanı onun təzahür reallığı baxımından deyil, ideali baxımından qiymətləndiririksə, hazırda olana deyil, olmalı olana önəm veririksə, dünyanı fiziki varlığı nöqtəyi-nəzərindən deyil, virtual varlığı nöqtəyi-nəzərindən dəyərləndiririksə, onda estetik təfəkkür mövqeyində dayanmış oluruq. Əksinə, əgər biz dünyanı reallıq nöqtəyi-nəzərindən, hazırda olanın nöqtəyi-nəzərindən, maddi varlıq nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndiririksə, onda biz realist təfəkkür mövqeyində dayanmış oluruq. Estetik təfəkkür romantik təbiətli, realist təfəkkür isə prozaik təbiətlidir.

Əslində romantik təfəkkür sahibləri də, realist təfəkkür sahibləri də yarı-həqiqət mövqeyindədirlər. Tam həqiqət estetikliyin və realistliyin, romantizmin və obyektivliyin vəhdətindədir, onların tam bir şəkildə birləşdirilməsindədir, bütöv sintezindədir. Belə bir vəhdət, belə bir tam şəkildə birləşdirilmə, belə bir bütöv sintez olmadığı halda isə həm estetik təfəkkür, həm də realist təfəkkür ümumiyyətlə təfəkkürün tamamlanmamış formaları kimi çıxış edirlər. İdealin gerçəklikdən təcrid olunmuş şəkildə təqdimatını özündə ehtiva edən və liriklər tərəfindən mütləqləşdirilən romantizm əslində estetik təfəkkürün belə bir tamamlanmamış formasıdır. Eləcə də, dramatik təfəkkür də həmçinin estetik təfəkkürlə realist təfəkkürün özünəməxsus sintezi kimi qəbul edilə bilsə də, əslində elə lirik-romantik təfəkkür kimi natamamdır, estetik təfəkkürün tamamlanmamış başqa bir formasıdır, lirik-romantik təfəkkürdə olduğu kimi, o da tam həqiqəti vermir. Dramatik təfəkkür sahibi estetikliyə də bağlıdır, realizmə də, ideali da əziz tutur, reallıqdan da əl cəmə bilmir və məhz mövcud reallıqdan əl cəmə bilməməsi səbəbindən də reallığı ideala yüksəltmək əzminə də malik deyildir.

Lirik-romantik təfəkkür kimi, dramatik təfəkkür də estetik təfəkkürün inkişafında yalnız bir mərhələni təşkil edir. Bütövlükdə estetik təfəkkürün inkişafına qaldıqda isə, qeyd edək ki, bu inkişaf tək-cə göstərilən həmin iki mərhələ ilə bitmir. Onların hər ikisi, həm lirik-romantik təfəkkür, həm də dramatik təfəkkür estetik təfəkkürün inkişafında müəyyən mərhələləri təşkil etsələr də, estetik təfəkkürü bütövlüyündə əhatə etməzlər, onun yalnız ilkin mərhələlərini əhatə edirlər.

Əgər estetik təfəkkürün inkişafında birinci mərhələ lirik-romantik təbiətlidirsə, ikinci mərhələ dramatik təbiətli, üçüncü mərhələ prozaik təbiətli və nəhayət, dördüncü, sonuncu mərhələ isə subyektin olduğu vəziyyəti olmalı olduğu vəziyyətə gətirməli olan ideyanın artıq yaradılması prosesidir. Öz inkişafının dördüncü mərhələsində estetik təfəkkür ümumiyyətlə təfəkkürün görməli olduğu işi başa çatdırdığından, bu mərhələ əslində realist təfəkkürün də sonuncu mərhələsi ilə eyniyyət təşkil edir. Çünki realist təfəkkür öz başlanğıcını subyektin olduğu vəziyyətdən götürsə də, son nəticədə subyektin olduğu vəziyyəti olmalı olduğu vəziyyətə gətirməli olan ideyanı yaratmalıdır.

Estetik təfəkkür inkişafının qeyd olunan dördüncü, sonuncu mərhələsində kontradiktiv təfəkkür olmaqdan qalaraq, dialektik təfəkkür formasını alır. Belə ki, dialektik təfəkkür təfəkkürün dramatik təzahür formasını da özündə ehtiva edən kontradiktiv təfəkkürdən fərqli olaraq, ziddiyyətlərdən yalnız çıxış etmir, ziddiyyətləri həm də həll edir.

Əgər estetik təfəkkür öz inkişafının birinci mərhələsində lirik-romantik təbiətli olaraq idealın təqdimatçısıdırsa, ikinci mərhələdə dramatik təbiətli, deməli ki kontradiktiv xarakterli olaraq idealı və reallığı demək olar ki eynigüclü kimi qəbul edirsə və onları qarşı-qarşıya qoyursa, üçüncü mərhələdə prozaik təbiətli olaraq reallığı idealla müqayisədə daha çox qabardırsa, dördüncü, sonuncu mərhələdə subyektin olduğu vəziyyəti olmalı olduğu vəziyyətə gətirməli olan ideyanın yaradıcısı olaraq sosial katalizmləri, ideal və reallıq arasındakı ziddiyyəti nəzəri səviyyədə artıq həll edir, bununla da estetik təfəkkür öz inkişafının sonuncu mərhələsində dialektik təfəkkür xarakterini kəsb edir.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslə "İrreal məzmun və virtual reallıq estetik təfəkkürün ontoloji əsasları kimi" adlanır və özlüyündə "*İrreal məzmun estetik təfəkkürün ehtimali mənbəyi kimi*" və "*Virtual reallıq estetik təfəkkürün birbaşa mənbəyi kimi*" adlı iki bölümə ayrılır.

"*İrreal məzmun estetik təfəkkürün ehtimali mənbəyi kimi*" adlı bölümdə qeyd olunur ki, irreal anlayışının fəlsəfəyə və bütövlükdə elmə daxil edilməsi öz tarixini 1924-cü ildən götürür və yaranışı ilə alman təhsilli ispan filosofu və sosioloqu *Xose Orteqa-i-Qassetə* borcludur. Orteqa-i-Qasset həmin ildə yazdığı "*İncəsənətdə nöqtəyi-nəzər barədə*" adlı əsəsində *irreal* anlayışını irəli sürmüş və bu anlayış əsasında bədii yaradıcılığı təhlil etmişdir. "*İncəsənətdə nöqtəyi-nəzər barədə*" və həmçinin də "*İncəsənətin dehumanizasiyası*" adlı əsərlərində *irreal* anlayışına *hələ ki reallaşmayan* kimi ümumi səciyyə verən Orteqa-i-Qasset *irreal* və *ideal* anlayışları arasında paralel, müəyyən mənada eyniləşdirmə, identifikasiya aparır. O, belə

hesab edir ki, sənətkar obyektlərdə obyektivləşməyən, empirik reallıqda öz təcəssümünü tapmayan ideali kəşf edir. Orteqa-i-Qasset həmin bu ideali irreal adlandırır. İncəsənət əsərini yaradan sənətkarın təyinatını isə Orteqa-i-Qasset reallığın arxasında qalan irrealın kəşf edilib göstərilməsində görür. İncəsənət tərəfindən yaradılmış yeni dünyada predmetlər necə olmalıdırlarsa, elədirlər. Yeni dünya sənətkar tərəfindən dağıdılan, irreallaşdırılan xarici, empirik reallığın xarabalıqları üzərində qurulur¹³.

Orteqa-i-Qasset *irreal* terminini əsasən incəsənətə aid edirdi. İrreal anlayışının yalnız incəsənətə deyil, bütövlükdə dünyaya aid edilməsi isə öz tarixini 1943-cü ildən götürür və bu, Amerikan filosofu **Marvin Farberin** adı ilə bağlıdır. İrreal anlayışını fenomenoloji fəlsəfə kontekstində mənalandıran Farber özünün "*Fenomenologiyanın əsasları: Edmund Husserl və fəlsəfənin ciddi elm kimi axtarışı*" əsərində irreal anlayışından ilk dəfə olaraq ontologiya kontekstində, daha dəqiq deyilsə, fenomenoloji ontologiya kontekstində istifadə etmişdir. Farber irreal anlayışını belə təqdim edir ki, hisslərlə qavranılan obyektivlik yalnız təzahürdür, fenomendir, bu təzahürün, bu fenomenin əsasında isə qavranılan obyektivlikdən, hiss üzvləri vasitəsi ilə bizə məlum olan "reallıq"dan "daha real" olan irreallıq durur¹⁴.

Əgər Marvin Farber irreal anlayışını əsasən ontoloji kontekstində nəzərdən keçirirdisə, bu anlayışın yenidən estetik təfəkkür rakusuna qaytarılaraq Orteqa-i-Qasset xəttinin davam etdirilməsi hər şeydən öncə alman fəlsəfəsində, ilk növbədə isə XX əsrin görkəmli alman filosofu **Nikolay Hartmanın** şəxsində baş verir. Bədii əsər ideyasını fəlsəfi təhlilə məruz qoyan Hartman belə hesab edirdi ki, sənət əsəri – ruhun obyektivləşməsi olub, ikitəbəqəli xarakter daşıyır: ön planda "real", fiziki olaraq mövcud olan əsər dayanır, arxa planda isə "irreal" məzmun - əsərdə "təzahür edən" təbəqə durur. Öz yaradıcısından ayrılan, "obyektivləşən" əsər canlı ruhla – seyrçisinin, dinləyicisinin, oxucusunun canlı ruhu ilə ünsiyyətdə olur və məhz bu ünsiyyət sənət əsərinin arxa planında olan irrealın daha bir təzahürünü oyadır. "Real", fiziki olaraq mövcud olan əsər bu halda irreal məzmunun şəxsiyyətdən şəxsiyyətə, əsərin yaradıcısından əsərin istifadəçisinə ötürülməsinin bir vasitəsi olur. Əsər formalaşdıqdan sonra xüsusi bir varlıq statusunu alır və öz həyatını yaşayır¹⁵.

¹³ Ортега-и-Гассет. О точке зрения в искусстве. // Перевод Т. И. Питаревой, 1991

¹⁴ Farber, Marvin. The Foundation of Phenomenology: Edmund Husserl and the Quest for a Rigorous Science of Philosophy. 2006. p. 508

¹⁵ Гартман Н. Эстетика. /Пер. с немецкого. Под ред. Васильева А. С. М., 1958. с. 244

Hartman üstəlik, irreal anlayışının estetik təfəkkür rakusunda təhlilindən onun xalis ontologiya və fenomenologiya platformalarında təhlilinə apararı məntiqi keçidi aşkar edərək göstərə bilmış və bununla da irreal anlayışının müasir elmdə aparıcı olan modelinin formalaşmasını başa çatdırmışdır.

Birinci fəslin ikinci yarım fəslinin “Virtual reallıq estetik təfəkkürün birbaşa mənbəyi kimi” adlı digər bölümündə qeyd olunur ki, virtual reallıq ifadəsinin doğuluşu estetik zəmində baş vermiş və öncə fransız, sonra isə ingilis versiyalarında istifadə olunmuşdur.

Belə ki, virtual reallıq terminini onun ilkin fransız versiyasında (*“la realite virtuelle”*) birinci dəfə fransız şairi, dramaturqu və sənət nəzəriyyəçisi **Antonen Arto** özünün 1938-ci ildə çap etdirdiyi *“Teatr və onun oxşarı”* (*“Le Théâtre et son double”*) adlı esselər məcmuəsində işlətmışdir. Arto burada virtual reallıq termininə *layiqli reallıq, dəyərlı reallıq* mənasını vermiş və teatrı belə bir *layiqli, dəyərlı reallıq* kimi təsvir etmişdi. Virtual reallıq terminin ingilis versiyasını (*“virtual reality”*) isə ilk dəfə Avstraliya yazıçısı, elmi-fantastik romanlar müəllifi, futurist, hal-hazırda populyar elmi jurnal olan *«Cosmos»* jurnalının fantastika bölümünün redaktoru **Dami-en Broderik** 1975-ci ildə yazdığı və 1982-ci ildə çap etdirdiyi *“İudanın Mandalası”* (*The Judas Mandala*) romanında irəli sürmüşdür. Roman Broderik tərəfindən inkişaf etdirilən strukturalist ideyalar üzərində qurulmuşdur. Burada hadisələr uzaq gələcəkdə baş verir. Dünya üzərində hökmranlığa nail olan qüdrətli kompyuterlərin zülmündən qurtulmaq üçün qəhrəmanlar zaman üzərində səyahət etmək üsulunu axtarıb tapırlar və bu üsuldan istifadə edərək keçmişə yollanırlar ki, keçmişə arzu etdikləri dəyişikliklər əsasında yenidən qursunlar, keçmişin əvvəllər baş tutan qeyri-düzgün reallığından fərqli durumunu, *layiqli, dəyərlı reallığı*nı, yəni *virtual reallığı*nı yarada bilsinlər.

Virtual reallıq termininin yarandığı və ilkin inkişafını tapdığı bu əsərlərdən də göründüyü kimi, virtual reallıq ifadəsi kompyuter texnologiyalarına, kompyuter texnologiyaları ilə bağlı elmi və texniki ədəbiyyata həmin elmin və texnologiyaların öz daxili təkamülü nəticəsində deyil, onların öz məxsusi terminologiyalarının inkişaf etdirilməsi sayəsində deyil, kənardan, sənətsünaslıq və bədii ədəbiyyat sferasından daxil olmuşdur. Bu fakt virtual reallıq anlayışının estetik kontekstə malik olmasını aşkar bir tərzdə təsdiq edən hallar sırasında xüsusi yer tutur.

Bu vəziyyət 1989-cu ildə dəyişir. Həmin il amerikan alimi, filosof, futuroloq, bəstəkar, kompyuter elmləri sahəsində görkəmli mütəxəssis

Caron Lanier ilk dəfə olaraq *virtual reallıq* termininə elmi və texniki konteksti aid etdi¹⁶.

Amma hətta bu halda, virtual reallıq termininə Lanier tərəfindən elmi-texniki kontekstin aid edildiyi halda da bu terminin eyni zamanda bədii kontekstə də aid olması diqqəti aşkar bir surətdə cəlb edir. Yuxarıda görüldüyü kimi, virtual reallıq termininə ilk dəfə olaraq elmi və texniki konteksti aid edən Lanier yalnız kompyuter mütəxəssisi deyil, həmçinin həm də incəsənət adamıdır, bəstəkardır, bir sıra hallarda hətta ifaçıdır.

Virtual reallıq termini vasitəsilə Lanier tərəfindən məhz kompyuter texnologiyaları ilə bağlı məzmunun ifadə edilməsinə qaldıqda isə qeyd edək ki, Lanier əslində virtual reallıq termininə digər bir görkəmli amerikan alimi olan **Mayron Kryugerin** 1973-cü ildə elmi dövriyyəyə gətirdiyi *süni reallıq* (“*artificial reality*”) termininin mənasını aid etmişdir. Kryuger tərəfindən *süni reallıq* termininə aid edilən həmin bu məna isə qısaca olaraq ondan ibarətdir ki, informasiya texnologiyaları onların istifadəçisi üçün yalnız vasitə olmaqdan qalaraq, həm də istifadəçi ilə sanki bir eynihüquqlu subyekt statusunu da alır və istifadəçi həmin bu informasiya texnologiyaları ilə eynihüquqlu subyekt kimi ünsiyyətdə daxil olur, rəqəmsal dünya ilə subyekt-obyekt münasibətində deyil, subyekt-subyekt münasibətində, interaktiv münasibətdə olur, rəqəmsal dünyanı sanki bir *həssas mühit* (*responsive environment*) olaraq qavrayır¹⁷.

Kryuger güclü kompyuter mütəxəssisi olmaqla yanaşı, həm də çox güclü bədii təfəkkür sahibidir. Heç də təsadüfi deyildir ki, Kryuger – kompyuter üzrə bədii tərtibatçıdır, ilk interaktiv bədii əsərlərin müəllifidir. Viskonsin Universitetində informatikanın öyrənilməsi zamanı bir çox müxtəlif incəsənət əsərləri üzərində işləmişdir¹⁸.

Kryugerin *süni reallıq* termininə verdiyi mənanı eyni zamanda *virtual reallıq* termininə də aid edən Lanier *virtual reallıq*, *süni reallıq* və eyni zamanda *elektron reallıq*, *reallığın kompyuter modeli* kimi digər terminləri də demək olar ki sinonim kimi işlətməmiş və virtual reallığı son nəticədə texniki vasitələrlə yaradılan və insana onun görmə, eşitmə, lamisə və potensialda eləcə də iybilmə və s. kimi hiss üzvləri vasitəsilə təqdim olunan dünya kimi qiymətləndirir.

¹⁶ Virtual Reality // an Interview with Jaron Lanier, *Whole Earth Review*, Fall 1989, no. 64, pp. 108(12)

¹⁷ Turner, Jeremy. Myron Krueger Live. // <http://www.ctheory.net/articles.aspx?id=328>

¹⁸ Ibid.

Lanierin *virtual reallıq* termininə verdiyi bu mənə hal-hazırda demək olar ki, ümumən qəbul olunmuşdur. Virtual reallıq bu kontekstdə - istifadəçi statusunda olan insanla displey arxasından ünsiyyətdə olan sanki bir xəyali dünyadır. İstifadəçi statusunda olan insanla kompüter sistemi arasında yaranan bu ünsiyyət hələ ki vizual, səs effektləri və bilavasitə fiziki təmas vasitəsilə baş tutur. İstifadəçi kompüterə mətn, səs, hərəkətdə olan və hərəkətsiz təsvir formalarında informasiya ötürür və kompüterdən də həmin formalarda, lakin fərqli məzmununda informasiya qəbul edir.

Amma düşünürük ki, belə olduğu halda, yəni virtual reallıq fiziki reallığın imitasiyası şəklində təqdim olunan xəyali dünya kimi anlaşıldığı zaman, həmin xəyali dünya *virtual reallıq termini ilə deyil*, Kryugerdə olduğu kimi *süni reallıq termini vasitəsilə* ifadə olunaraq qalsaydı, bu, daha məqsədəuyğun olmuş olardı, ifadə etdiyi mənanı da daha adekvat bir tərzdə əks etdirmiş olardı. Çünki virtual reallıq terminini əmələ gətirən dil vahidlərinin etimologiyasına və qramatikasına nüfuz etdikdə asanlıqla görmək olur ki, virtual reallıq söz birləşməsi öz etimoloji durumuna görə ümumiyyətlə xəyali dünya mənasını deyil, *dəyərli xəyali dünya* mənasını daha uğurla ifadə edə bilər. Belə ki, qramatik nöqteri-nəzərdən sifət olan *virtual* sözü *virtual reallıq* termininin yarandığı hər iki dildə - həm fransız, həm də ingilis dillərində bizim Azərbaycan dilində və dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi son dərəcə oxşar və demək olar ki, eyni orfoqrafik formaya malik olmaqla yanaşı, həmçinin də eyni mənə çalarlarına da malikdir və üstəlik Azərbaycan dilində və dünyanın bir çox digər dillərində olmasa da, fransız və ingilis dillərində *dəyər* mənasını verən sözlə eyni kökdəndir. Fransız və ingilis dillərinin hər ikisiündə sifət statusunda olan *virtual* sözü ilə eyni kökdən olan isim hər iki dildə əslində eyni mənanı - *dəyər* mənasını ifadə edir, yəni fransız sözü olan *virtu* və ingilis sözü olan *virtue* eyni mənanın - *dəyər* mənasının ifadəçiləridirlər. Bir qədər də dəqiqləşdirərək və konkretləşdirərək deyə bilərik ki, fransız sözü olan *virtu* və ingilis sözü olan *virtue* sözlərinin hər ikisi bir sıra mənə çalarlarına malik olsalar da, onların mənə çalarları içərisində birinci yerdə *dəyər* mənası dayanır.

Buradan çıxarıla bilən məntiqi nəticə isə ondan ibarətdir ki, virtual reallıq kompyuter vasitəsilə yaradılıb-yaradılmamasından asılı olmayaraq fiziki reallıqdan daha dəyərli olsa da, fiziki reallıqda hələ ki öz təsdiqini tapmamış xəyali dünya statusuna malik informasiya olduğundan və digər tərəfdən, süni reallıq fiziki reallıqdan daha dəyərli olub-olmamasından asılı olmayaraq kompyuter vasitəsilə yaradılan və ya kompyuter vasitəsilə emala məruz qoyulan xəyali dünya statusuna malik informasiya olduğundan, virtual reallıq və süni reallıq anlayışları çarpazlaşan anlayışlardır. Bu müla-

hizənin məntiqi tƏfərrüatlarına nüfuz edərək qeyd edə bilərik ki, virtual reallıq anlayışının həcminə süni reallıq anlayışının həcmi təşkil edən elementlərin yalnız bir hissəsi, daha konkret deyilsə, kompüter vasitəsilə yaradılan və ya kompüterə kənardan daxil edilən və kompüterdə emala məruz qoyulan mətnlərin, səslərin, hərəkətsiz və ya hərəkətdə olan təsvir formalarında informasiyaların yalnız fiziki reallıqdan daha dəyərli olanları, fiziki reallıqda öz təsdiqini tapmalı olanları, gerçəkləşdirilməsi zəruri olanları, gerçəkləşdirilməsi ilə fiziki reallığı hazırda olduğundan daha ədalətli, daha qüdtətli, daha gözəl, daha möhtəşəm edə bilənləri daxildir. Süni reallıq anlayışının həcminə də oxşar olaraq virtual reallıq anlayışının həcmi təşkil edən elementlərin yalnız bir hissəsi, yenə də daha konkret deyilsə, fiziki reallıqdan daha dəyərli olan və gerçəkləşdirilməsi zəruri olan istənilən formalı informasiyanın yalnız kompüter vasitəsilə yaradılanları və ya kompüterə kənardan daxil edilərək kompüterdə emala məruz qoyulanları daxildir.

Əgər biz virtual reallığı fiziki dünyada hələ ki mövcud olmayan, lakin fiziki dünyada mövcud olmalı olan reallıq kimi qəbul ediriksə və virtual reallıq termini elə öz yaranışında da məhz olmalı olan reallıq mənasını kəsb etdiyini nəzərə alırıqsa, onda asanlıqla belə bir nəticəyə gəlib çıxırıq ki, virtual reallıq estetik tƏfəkkürün bilavasitə ontoloji əsasını təşkil edir.

“Estetik tƏfəkkür tarixi tƏkamül prosesində” adlanan **ikinci fəsil** müxtəlif dövrlər üçün səciyyəvi olan estetik tƏfəkkür tiplərinin müəyyən-ləşdiilməsinə həsr olunmuşdur.

Estetik tƏfəkkürün tarixi tƏkamül mərhələləri bəşər tƏfəkkürünün inkişaf dinamikası fonunda və onun tərkib hissəsi olaraq bir-birini əvəz etmişlər. Bəşər tarixinin həm qədim dövrü, həm orta əsrləri, həm də Yeni dövrü özünəməxsus estetik tƏfəkkür paradıqlarına malik olmuşdur.

İkinci fəslin birinci yarımfəslə “Qədim dövr estetik tƏfəkkürü və onun tarixi tƏkamülü kosmosentrizm prinsipi işığında” adlanır.

Qədim dövr estetik tƏfəkkürü kosmosentrizm prinsipi əsasında tƏkamül etmiş, insan həyatının və bütövlükdə dünyanın ideali olaraq təbii nizam ideyasından çıxış etmişdir, ideal dünyanı və ideal insanı nizam yara-dan və qədim dövr tƏfəkkürü tərəfindən tale kimi səciyyələndirilən dünya iradəsinin bir təcəssümü kimi təqdim etmişdir.

Qədim dövr üçün səciyyəvi olan estetik tƏfəkkür qədim dövr fəlsəfə-sinin yaranmasından daha öncə yaranmış və qədim dövr fəlsəfəsinin doğu-luşundan sonra isə fəlsəfi tƏfəkkürün digər sferaları ilə bilavasitə yanaşı inkişaf etmişdir. Qədim dövr estetik tƏfəkkürünün həm fəlsəfi kontekstdə inkişafının, həm də fəlsəfəyəqədərki inkişafının ən mühüm özəlliyi isə on-

dan ibarət olmuşdur ki, qədim dövrdə meydana çıxan estetik ideyalar gözəlliyin ontoloji səviyyədə qavranılması ilə sıx bağlı olmuşdur. Belə ki, gözəlliyin mahiyyəti bütövlükdə qədim dövr təfəkkürünə xas olan ontoloji mənşəli kosmosentrizm prinsipi əsasında, dünya nizamı ideyası kontekstində izah edilmişdir və bu məqam, yəni gözəllik fenomeninə varlıq problemləri müstəvisində yanaşılma məqamı özünü daha çox antik estetik təfəkkürdə göstərmişdir.

Məlumdur ki, antik estetik təfəkkür dedikdə başlıca olaraq Qədim Yunanıstanda və Qədim Romada formalaşan və inkişaf edən estetik düşüncə üslubu nəzərdə tutulur. Qədim Romada estetik təfəkkür Qədim Yunanıstan mədəniyyətinin təsiri altında formalaşmışdı. Qədim Yunanıstanın özünün estetik düşüncə üslubunun formalaşmasında isə Qədim Şərq mədəniyyətinin mühüm rolu olmuşdu. Bu da əlbəttə ki, təsadüfi deyildi. Çünki antik estetik təfəkkür qədim dünya mədəniyyətinin əslində tərkib hissəsi idi və öz yaranışı ilə dünya mədəniyyətinin ondan öncəki inkişafına borclu idi.

Bu səbəbdən də antik estetik təfəkkürü anlamaq üçün qədim dünya mədəniyyətinə nəzər salmaq lazım gəlir.

Qədim dünya mədəniyyəti isə öz başlanğıcını əlbəttə ki Qədim Misirdən götürür. Bütövlükdə mədəniyyət, o cümlədən incəsənət, xüsusən də musiqi və rəqs sənəti Qədim Misirdə yüksək inkişaf etmişdi. Burada incə zövqlə hazırlanmış nəfəs, zərb və simli musiqi alətləri mövcud idi. Rəqqaslar və rəqqasələr döyüş və digər həyati səhnələrini təsvir edən hərəkətlər ifa edirlər. Qədim Misir üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan, məbədlərdə və açıq səma altında həyata keçirilən dini mərasimlər səhnələşdirmə sənətinin burada yüksək səviyyədə olduğundan xəbər verirdi. Hakim dini dünyagörüş mühüm estetik çalarlara malik idi. Tanrıları heyvan başlı insan şəklində təsvir edən heykəllər məbədləri bəzəyirdi. Qədim Misirlilərin ölümə qarşı etirazı Misirin və bütün dünyanın ən qədim və ən möhtəşəm memarlıq abidələrindən hesab edilən ehramların tikilməsinə səbəb olmuşdu. Düzgün həndəsi formada, piramida formasında yaradılan bu nəhəng ehramlar dünyanın yeddi möcüzəsindən biri hesab olunur. Qədim Misirdə fironun sərdabəsinə o dünyada ona xidmət etmək üçün insan fiqurları qoyurdular. Ehramların yaxınlığında bütöv qaya parçasından insan başlı aslan bədənli nəhəng heykəl - sfinks yonulmuşdu. Ehramların qoruyucusu funksiyasını yerinə yetirmək məqsədi ilə ucaldılan bu nəhəng heykəl çox vahiməli olduğu ucun "dəhşətlər atası" adlandırılmışdı. Bütün bu sənət əsərləri Qədim Misirdə estetik təfəkkürün yüksək inkişafından xəbər verir.

Kosmosentrizm prinsipi Mesopotomiyada Qədim Misirdə olduğundan fərqli bir şəkildə, Misirdə olduğundan daha qabarıq bir tərzdə təzahür

edirdi. Çünki Dünya Nizamı ideyası Mesopotomiyada Qədim Misirdə olduğundan daha əhəmiyyətli mənə kəsb etmişdi. Mesopotomiyada sivilizasiyanın ilk qurucuları olan şumerlər özlərini tarixin yaradıcısı kimi deyil, tanrılar tərəfindən yaradılmış Dünya Nizamının icraçısı kimi hiss edirdilər.

Qədim İranda və Azərbaycanda nizamlılığın ontoloji və mənəvi əsası kimi şərh olunan *Aşa* Qədim Misir təfəkküründə nizamlılıq tanrısı olan *Maat*-dan və Qədim Mesopotomiyada Dünya nizamı ideyasını ifadə edən *Me*-dən fərqli olaraq nə hökmdarın ovucunda yer alan kiçik bir heykəl kimi təsvir olunmurdu, nə də üç tanrının birgə fəaliyyətinin nəticəsi deyildi. Qədim İran və Azərbaycan mifologiyasının ən mühüm tərkib hissəsi olan *Aşa* hökmdarın əlində olan bir alət deyil, bilavasitə tanrının özünün ixtiyarında olan bir qüdrət kimi təqdim olunurdu.

Qədim yunanların *Demiurq* və *Kosmos* obrazları arasında aparılan ənənəvi paralellər qədim hindlilərin *Brahman* və *Rita* obrazları, qədim çinlilərin *Tyan Sin* və *Li* obrazları arasında aparılan ənənəvi paralellərə son dərəcə yaxındır.

İkinci fəslin ikinci yarımfəslə "Orta əsr estetik təfəkkürü teosentrik paradigma kontekstində" adlanır.

Burada qeyd olunur ki, antik estetik təfəkkürün əksinə olaraq, Orta əsrlərin estetikasında və incəsənətində diqqət mərkəzində hisslərlə qavranılan maddi kosmos deyil, mütləq varlıq kimi qavranılan Vahid Tanrı dayanıldığından, maddi dünyanın və insanın gözəllikləri dünyanın və insanın öz həqiqi mənasına və mahiyyətinə qovuşması kimi deyil, Tanrının insana bir bəxşeyişi, Tanrının insana göstərdiyi mərhəmətin bir ifadəçisi kimi qəbul edilir. Orta əsr estetik təfəkkürü gözəlliyi teosentrik paradigma zəminində izah etmiş, insanın gözəlliyini və dəyərliliyini onun həyatının trassendent ilahi iradəyə uyğunluq dərəcəsi kontekstində mənalandırmış və təsvir etmişdir.

Orta əsr filosoflarından birincisi hesab edilə bilən **Avreliy Avqustin** (354-430) gözəlliyin şərhinə geniş yer vermiş, gözəllik fəlsəfəsinin nəzəri əsaslarını öyrənməyə çalışmışdır. "Gözəllik nədir?" "Gözəl olan nədir?" "Əşyalarda bizi özünə cəlb edən və onları bizə sevdiren nədir?" suallarına cavab axtaran Avqustin gözəlliyi subyektivlik baxımdan deyil, obyektivlik baxımdan dəyərləndirmişdir. Avqustin belə bir arqumentasiya irəli sürür ki, əgər onlarda rəng və ya zəriflik əlamətləri olmasaydı, onlar bizi özlərinə heç cür cəlb edə bilməzdilər.

Orta əsr müsəlman dünyasında estetik təfəkkürün inkişafında xüsusi əhəmiyyətə malik olan Fərabî yazırdı ki, ahəng və simmetriya gözəlliyin obyektiv əsaslarıdır.

Fərəbinin ən orijinal davamçısı olan **İbn Sina** (980 - 1037) olmuşdur. İbn Sina yalnız filosof və həkim kimi deyil, həmçinin şair və musiqiçi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. Onun yazdığı yüzdən artıq əsərdə fəlsəfə, məntiq, təbabət, kimya, geologiya, astronomiya, mexanika ilə yanaşı, estetik təfəkkürün təhlilinə, incəsənətə, xüsusən musiqiyə və poeziyaya həsr olunmuş bölümlər də yer alır. Qələmə aldığı məşhur "*Şəfa kitabı*"nda "*Musiqi haqqında elm toplusu*" bölümü, "*Xilas kitabı*"nda "*Musiqi haqqında qısa şərh*" bölümü, "*Bilik kitabı*"nda "*Musiqi haqqında*" bölümü İbn Sinanın bir musiqişünas olaraq təqdim olunması üçün əsas verir. İbn Sina farsdilli poeziyanın ən qüdrətli nümayəndələrindən biridir. Poeziyaya və musiqiyə İbn Sina tərəfindən verilmiş səciyyələr çox maraqlıdır. İbn Sina belə hesab edirdi ki, poeziya - təxəyyülə təsir edə bilən və bir-biri ilə uyuşan, oxşar, eyniözlü, təkrarlanan ritmlərdən qurulan bir nitqdır. Musiqi – insani nitqin intonasiya zənginliyindən doğulmuşdur. İnsanlar yaltaqlanarkən səslərini necə aşağı salırlar, başqalarını hədələyərkən və ya qürur nümayiş etdirərkən isə səslərini necə ucaldırlar. Səsin modulyasiyası insanın əhvali-ruhiyyəsinin dəyişilməsini təqlid edir və tədricən müstəqil dəyərə malik olaraq musiqini yaradır.

Göründüyü kimi, İbn Sinanın estetik mülahizələrində teosentrik çalarlar nəzərə çarpmır. Bu hal həmçinin onun çoxsaylı şagirdləri üçün də səciyyəvidir.

İbn Sinanın şagirdləri içərisində ən görkəmlilərindən biri Azərbaycan filosofu **Əbülhasən Bəhmənyar Azərbaycanidir** (993-1066). Onun «Metafizika elminin mövzusunə dair traktat», «Mövcudatın mərtəbələri», «Təhsil kitabı» kimi ümumfəlsəfi məzmun daşıyan əsərləri ilə yanaşı, "*Gözəllik*", "*Musiqi kitabı*" kimi estetik məzmunlu əsərləri də vardır.

Bəhmənyarın davamçılarından biri hesab edilən **Ömər Xəyyam** (1048 – 1131) estetik təfəkkürün müsəlman dünyasında inkişafında mühüm rol oynamışdır. Ömər Xəyyam görkəmli filosof, riyaziyyatçısı və astronom olmaqla yanaşı, həm də dünya şöhrətli şair idi. Ölüm ayağında dediyi sözlər - "*Ay Allah, Sən bilirsən ki, mən Səni imkanım daxilində dərk etmişəm. Məni bağışla, mənim idrakım Sənin qarşısında xidmətimdir*" sözləri onun dünyagörüşündə teosentrik çalarların mövcudluğuna bir işarədir.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəslə "Yeni dövr: analitik estetik təfəkkür və onun incəsənətdə atributiv ifadəsi" adlanır.

Yeni dövr ən azı Qərbi tarixi üçün hər şeydən öncə şəhər mədəniyyətinin yenidən aparıcı mövqə qazanması ilə səciyyəvidir. Şəhər mədəniyyətinin yenidən aparıcı mövqə qazanması ilə əlaqədar olaraq şəhər mədəniyyəti

yətinin dominant düşüncə tərzini olan analitik təfəkkür Yeni dövrün təfəkkür üsulu statusunu kəsb edir. Analitik təfəkkürün dövrün təfəkkür üsulu statusunu kəsb etməsi isə öz növbəsində cəmiyyət həyatının bütün sahələrində, o cümlədən də estetik təfəkkürün tarixi inkişaf dinamikasında özünü göstərdi. Yeni dövr estetik təfəkkürü bütövlükdə analitik düşüncə ənənələri zəminində inkişaf etmiş və onun incəsənətdə ifadəsi ümumiləşdirilmiş obrazların yaradılması ilə, bədii obrazlarda ümumi atributiv xüsusiyyətlərin ön plana çıxarılması ilə səciyyəvi olmuşdur.

Yeni dövr estetik təfəkkürü başlıca olaraq analitik düşüncə ənənələri zəminində inkişaf etdiyindən, onun incəsənətdə ifadəsi bədii obrazlarda ümumi atributiv xüsusiyyətlərin ön plana çıxarılması ilə, başqa sözlə, ümumiləşdirilmiş obrazların yaradılması ilə xarakterik olmuşdur.

“Ümumiləşmiş obraz” termini altında isə əsərin baş qəhrəmanı kimi seçilən şəxsin ümumi tipajın nümunəsi kimi təqdim və təsvir edilməsi başa düşülür.

Bu halda obraz yaratmaq istəyən müəllif müəyyən insanlar çoxluğuna xas olan ümumi xüsusiyyətləri aşkara çıxarır və oxucuya təqdim edir. Analitik düşüncə zəminində yaradılan obraz bu halda fərdi xüsusiyyətlərin deyil, müstəsna dərəcədə ümumi xüsusiyyətlərin ifadəçisi olmuş olur.

Yeni dövrdə estetik təfəkkürün inkişafı ilk növbədə məhz ümumiləşdirilmiş obrazların bədii təqdimatı ilə səciyyəvi olmuşdur. Bu hal incəsənətin bir çox sahələrində, xüsusilə ədəbiyyatda, teatrda, rəssamlıqda və heykəltəraşlıqda nəzərə çarpır. Bu incəsənət sahələrinin hər birində sənətkar personajların, ilk növbədə isə baş qəhrəmanın ümumiləşdirilmiş bədii obrazlarını yaradır. Ümumiləşdirilmiş bədii obrazların yaradılmasının ontoloji əsasını isə əsərdə təsvir olunan hadisələrə personajların, ilk növbədə əlbəttə ki baş qəhrəmanın göstərdiyi birmənalı reaksiyalar təşkil edir. İncəsənətdə analitik estetik təfəkkür, elə bu səbəbdən də, hər şeydən öncə məhz ümumiləşdirilmiş obrazların yaradılması ilə bağlıdır.

Hər bir obraz əksər hallarda bu və ya digər konkret insani keyfiyyətin mücəssəməsi olur, bu keyfiyyətin müsbət və ya mənfi xarakterli olmasından asılı olmayaraq. Bu, əslində elə analitik estetik təfəkkürün ən mühüm xüsusiyyətidir. Xatırladaq ki, ümumiyyətlə analitik təfəkkür dedikdə ilk növbədə o təfəkkür üsulu nəzərdə tutulur ki, haqqında danışılan, təsvir olunan və ya öyrənilən predmet və ya hadisə tərkib hissələrinə ayrılır və bu hissələr arasındakı münasibətlər birmənalı bir tərzdə, xarakter ifadəçisi kimi təqdim olunur. Analitik estetik təfəkkür zəminində yaradılan əsər əsərdə təsvir olunan hadisələrin iştirakçısı olan obrazları hadisələrə birmə-

nalı reaksiya verən, birmənəli münasibət nümayiş etdirən xarakterik tip kimi, ümumi tipajın nümunəsi kimi təqdim edir.

Yeni dövr analitik estetik təfəkkürünün incəsənətdə ifadəsi öz təşəkkül prosesini Şərqdə *Məhəmməd Füzulinin* (1494-1556) "*Söhbətül-əsmar*" və "*Bəngü Badə*" adlı əsərlərində, Qərb dünyasında isə *Uilyam Şekspirin* (1564-1616) dramaturgiyasında tapmışdır.

Füzulinin həm müasir Azərbaycan dilinə tərcümədə "*Meyvələrin söhbəti*" mənasını verən "*Söhbətül-əsmar*" adlı əsəri, həm də "*Tiryək və Şərab*" mənasını verən "*Bəngü Badə*" adlı poeması alleqorik əsərlər olaraq analitik məzmunla malikdirlər, burada təqdim olunan obrazlar atributiv xüsusiyyətləri özlərində daşıyırlar.

Ümumiyyətlə, alleqoriya hər hansı bir insani keyfiyyəti, müsbət və ya mənfi olmasından asılı olmayaraq insana xas olan hər hansı bir xüsusiyyəti bu və ya digər konkret predmetin köməyi ilə təsvir və ifadə edir. Məsələn, Füzuli özünün "*Söhbətül-əsmar*" adlı əsərində meyvələri simvolik bədii obraz kimi təqdim edərək, onların dili ilə insana xas olan bir mənfi xüsusiyyəti – lovğalıqı tənqid edir. Bundan əlavə hər bir meyvə müəyyən bir keyfiyyətin daşıyıcısı kimi iki əks baxış bucağında təqdim olunur. Bir halda hər bir meyvə özünü müsbət baxış bucağında dayanaraq təqdim edir, digər meyvə isə onu mənfi baxış bucağından səciyyələndirir. Hər iki halda meyvələr insana xas olan müsbət və ya mənfi xüsusiyyətlərin simvolları olaraq çıxış edirlər.

Böyük mütəfəkkir "*Bəngü Badə*" poemasında isə Osmanlı sultanı II Bəyazidi *Bəng*, yəni tiryək, Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl Xətayini isə "*Badə*", yəni şərab obrazı vasitəsilə təqdim edir. Burada II Bəyazidin simvolu kimi təqdim olunan bəng (tiryək) *qocalığı, sakit təbiətli olmanı, sufilərə xas olan təmkinliliyi*, Şah İsmayıl Xətayinin simvolu kimi təqdim olunan isə badə (şərab) isə *gəncliyi, hərəkətliliyi, savaşçı olmanı* ifadə edir.

Ümumiyyətlə, alleqoriya məcazi ifadə növlərindən biri olaraq mücərrəd fikrin, mücərrəd anlayışın konkret predmet və ya hadisənin timsalında təqdim edilməsidir. Burada həmin predmet və ya hadisələr mücərrəd fikir və anlayışların rəmzi ifadəsi kimi çıxış edir. Sənət yaradıcıları bir tərəfdən ədalətlik, xeyirxahlıq, qüdrət, mərdlik, digər tərəfdən isə şər, zalımlıq, yaltaqlıq kimi xüsusiyyətləri simvolik surətlər vasitəsilə ifadə edirdilər.

İkinci fəslin dördüncü yarım fəslə "Estetik təfəkkürdə son paradiqma əvəzlənməsi: analitik estetik təfəkkürün postmodernist estetik təfəkkürə transformasiyası" adlanır.

Estetik təfəkkürün inkişafında son paradiqma əvəzlənməsi analitik estetik təfəkkürün və onun predmetik mücəssəməsi olan atributiv xarakterli

incəsənətin öz aparıcı mövqeyinin getdikcə daha çox postmodernist estetik təfəkkürə və onun tətbiqi təzahürlərinə verməsi ilə səciyyəvidir.

Amma postmodernizmi modernizmə qarşı reaksiya kimi deyil, modernə qarşı, yəni Yeni dövr təfəkkür üslubuna qarşı reaksiya kimi dəyərləndirmək daha düzgün olardı. Çünki XIX-cu əsrin sonlarında yaranan və XX-ci əsrin başlanğıcında təkə təsviri incəsənətdə və ədəbiyyatda deyil, həm də fəlsəfədə aparıcı cərəyana çevrilən modernizmin özü modernə qarşı bir reaksiya idi, keçmiş tarixi ənənələrdən ayrılmaya bir çağırış idi, moderndən fərqli bir düşüncə tərzini formalaşdırmağa yönəlmişdi. İtalyan dilindən tərcümədə çağdaş cərəyan mənasını verən modernismo sözü Yeni dövr təfəkkür üslubuna qarşı əks reaksiyanı ifadə edirdi. Əgər bütövlükdə Yeni dövr üçün analitik estetik təfəkkürün aparıcı mövqeyi səciyyəvi idisə və bu səbəbdən də diqqət mərkəzində bədii ümumiləşdirmə dayanırdısa, həm də modern anlayışı vasitəsilə səciyyələndirilən Yeni dövrün sonlarına doğru analitik estetik paradigmanın deformasiyası baş verdi, diqqət mərkəzinə bədii ümumiləşdirmə deyil, fərdçilik (individualizm) gətirildi.

Bu baxımdan postmodernizmi modernizmin inkarı kimi deyil, davamı kimi qiymətləndirmək daha məntiqi olmuş olardı. Burada sözsüz ki, modernizm və postmodernizm arasındakı münasibətlərə dair digər yanaşmaların da yaşama hüququ vardır. Heç də təsadüfi deyildir ki, müasir Qərb estetiklərinin fikirlərində postmodernizm estetikasının mahiyyətinə yanaşmada bir sıra ziddiyyətli məqamlar özünü göstərir. Əgər, estetik nəzəriyyələrdə postmodernizm mərhələsinə bir tərəfdən modernizmin davamı kimi yanaşılırsa, digər tərəfdən ona, modernizm estetikasından fərqli və ya ona əks olan yeni bir məzmun kimi yanaşılır. Bu, bilavasitə postmodernist incəsənətində və ya estetikasında özünə yer almış eklektik fikirlərlə izah oluna bilər. Belə ki, postmodernizm estetikasında gözəlliyin modernizmə xas olan mücərrəd qavrayış formaları davamlı şəkildə inkişaf etdirilmişdirsə, digər tərəfdən, modernizm estetikasına əks olaraq gözəlliyin ənənəvi estetikada qəbul edilmiş həddlərinin yenidən postmodernist incəsənətə tətbiq edilməsi tendensiyaları müşahidə olunmağa başlanmışdır. Müqayisəli təhlil prosesində postmodernist estetik təfəkkürün modernist estetik düşüncəsi ilə bir sıra ümumi cəhətlərini göstərmək də mümkündür, həmçinin onları fərqləndirmək də. Onların hər ikisi üçün ümumi cəhətlər sırasına sistemlilikdən yayınma, sintetiklik, elmi biliyə skeptik münasibət, estetik dəyərlərin tənəzzülü ilə bağlı pessimist nəzəriyyələr aid edilə bilər. Lakin müasir dövrdə bir sıra tədqiqatçılar estetik təfəkkürün postmodernist izahına çox zaman müstəqil, yeni bir epoxanın düşüncə tərzini kimi yanaşaraq,

onun sadəcə modernizm ənənələrinin davamı kimi qəbul edilməsini məqsəduyğun hesab etmirlər.

Müəllif postmodernistlərin klassiklərini Levi-Strossun strukturalizmi zəminində səciyyələndirir və belə hesab edir ki, Fukonun “söz” anlayışı kimi Bartın “yazı”, Lakanın “təxəyyüldə canlandırılan”, Derridanın “dekonstruktivlik”, Delöz və Qvattarinin “rizoma”, Cenksin “memarlığın dili”, Liotarın “metanarrativ”, Rortinin “ironiya”, Ekonun “mətn”, Bodriyyarın “simulyakr” anlayışları da əşya ilə «mental struktur» (Levi-Stross) arasında əlaqələndirici həlqə kimi çıxış edirlər.

Dissertasiyada postmodernist estetik təfəkkürün Azərbaycanda ən parlaq ədəbi nümunəsi kimi Kamal Abdullanın Yarımçıq əlyazma (2004) romanı, predmetik mücəssəməsi kimi isə Heydər Əliyev Mərkəzi, Alov qüllələri, Funkulyoron girişi, Kristal zal, Ağ şəhər kompleksinin inzabati binası, Muğam Mərkəzi, Port Bakı, JW Marriott Absheron, Azure, Park Bulvar, Neft Şirkətinin inzabati binası və hazırda tikilməkdə olan Aypara kompleksi, Grand Hayat və Xazar Aysland memarlıq abidələri qeyd olunur.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində tədqiqatın yekunu və qısa xülasəsi verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə öz əksini tapmışdır:

1. İrreal məzmun və onun rəasional ifadəsi. – *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun 60 illiyi və YUNESKO-nun “Ümumdünya Fəlsəfə Günü”nə həsr olunmuş elmi konfransın materialları*. Bakı: Elm. - 2005, s. 203-206 (Adil Əsədov ilə birgə).

2. Gözəlliyin ontoloji əsasları ətrafında düşüncələr. – *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutunun 60 illiyi və YUNESKO-nun “Ümumdünya Fəlsəfə Günü”nə həsr olunmuş elmi konfransın materialları*. Bakı: Elm. - 2005, s.266-273 (Adil Əsədov ilə birgə).

3. Virtual reallıq estetik təfəkkürün obyektı kimi. – *YUNESKO-nun təsis etdiyi “Ümumdünya Fəlsəfə Günü”nə həsr olunmuş elmi konfransın materialları*. B.: 2006, s. 158-160.

4. Realizm, yoxsa romantizm: dünyaya obyektivist və estetik baxış arasında. – *Müasir cəmiyyətin aktual problemləri. Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq Simpoziumunun materialları*. Bakı: Mütərcim. - 2007. – s. 25-29.

5. Virtual reallıq və irreal məzmun estetik təfəkkürün ontoloji əsasları kimi. // *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Hüquq İnstitutunun Elmi Əsərləri*. - 2008, №. 1(11) s. 50-54.

6. Riyaziyyatda və təbiətşünaslıqda estetik və ontoloji təfəkkür məqamlarına dair. - // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun *Elmi Əsərləri*, 2010, №. 1(14) s.25-31.
7. İncəsənətdə irreal məzmunun təqdimatına dair: Hartman və Orteqa-i-Qasset konsepsiyalarının müqayisəsi. // *Fəlsəfə və sənətşünaslıq: fənnlərarası qarşılıqlı təsirin metodologiyası. Beynəlxalq elmi konfransın tezisləri. Bakı: Təknur, 2010. – s.65-66.*
8. Estetik təfəkkürün təşəkkül xüsusiyyətlərinə dair (Azərbaycan mədəniyyətinin materialları əsasında). - // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun *Elmi Əsərləri*, 2011, №. 2(17) s.88-94.
9. Antik estetik təfəkkürə dair.// *YUNESKO-nun təsis etdiyi “Ümumdünya Fəlsəfə Günü”nə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları/ AMEA, Fəlsəfə və Siyasi-Hüquqi Tədqiqatlar İnstitutu. B. Təknur, 2011, s.185-189.*
11. Virtual reallıq və onun estetik ifadəsi. – *YUNESKO-nun ümumdünya Fəlsəfə gününə həsr olunmuş „İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyaları və Fəlsəfə“ mövzusunda keçirilmiş elmi konfransının materialları*, 28 noyabr 2013-cü il. B., Təknur, 2013, s. 53-60.
12. Виртуальная реальность с точки зрения эстетического мышления.// *Гілея : науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред.. В. М. Вашкевич. – К. : ПП “Видавництво” . “Гілея”, 2014. – Вип. 87 (8). - с. 201-204.*
13. Qədim şərq estetik təfəkkürü və onun tarixi təkamülü kosmosentriзм prinsipi işığında. // *Elmi əsərlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutunun beynəlxalq elmi-nəzəri jurnalı*, 2016, 1(26).
14. Mənəvi-estetik dəyərlər: mahiyyəti, tarixi və bu günü. Monoqrafiya. Bakı: QHT nəşriyyatı, 2017. – 160s.

Наила Музаффар кызы Асадова
ЭСТЕТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И
ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ЕГО РАЗВИТИЯ
РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена исследованию проблемы эстетического мышления в логическом и историческом контекстах и состоит из введения, двух глав и списка использованной литературы.

В первой главе ("Эстетическое мышление: исходные принципы исследования") эстетическое мышление исследуется в логическом контексте. Эта глава непосредственно связана с эстетическим, точнее – философско-эстетическим исследованием проблемы мышления и состоит из двух подразделов. В первом подразделе ("*Эстетическое мышление и его основные черты*") мышление рассматривается исходя из сравнительного анализа эстетической и объективистской точек зрения, взаимоотношения реализма и романтизма. Автор осмысливает различие между реализмом и романтизмом под углом зрения философии и считает, что эстетическое и реальное не только должны быть противопоставлены, как в драматизме, не только должны быть смешены как в прозаизме, но, в конечном счете, они должны быть объединены: «идеал должен быть реализован».

Второй подраздел этой главы посвящен исследованию онтологических оснований эстетического мышления. Автор считает, что онтологическими основаниями эстетического мышления являются виртуальная реальность и ирреальное содержание. Автор рассматривает природу виртуальной реальности и ирреального содержания исходя из своеобразного дискурса в историю проблемы. Но при этом автор особое внимание уделяет самим произведениям классиков учения о виртуальной реальности и концепции ирреального. Автор осмысливает различие между виртуальной реальностью и ирреальным содержанием под углом зрения философии и считает что, виртуальная реальность - с объективной реальностью, а, ирреальное содержание с реальным содержанием не только должны быть противопоставлены, а также, в конечном счете, должны быть синтезированы. Автор проводит параллель между виртуальной реальностью и ирреальным содержанием также и в искусстве.

Во второй главе автор характеризует динамику исторического развития эстетического мышления исходя из своеобразного дискурса в историю мировой философской, научной, а также, религиозно-мифологической мысли. В диссертации широко использованы работы азербайджанских философов, проводивших исследования по данной проблематике.

В заключении диссертации обобщаются научные выводы, которые выдвинуты в главах и подразделах диссертационной работы, указаны идеи относительно решения поставленной проблемы.

**AESTHETIC THINKING AND
MAIN STAGES OF ITS DEVELOPMENT**

SUMMARY

The dissertation is devoted to research of the problem of aesthetic thinking in logical and historical contexts and consists of introduction, two chapters and the list of used literature.

In the first chapter "*Aesthetic thinking: preliminary principles of research*" the aesthetic thinking is considered in a logical context.

This chapter indirectly deals with aesthetic research of problem of thinking, if to be more precisely, here the problem of thinking is considered from the point of philosophical aesthetics. The chapter consists of two subchapters. In the first subchapter, "*Aesthetic thinking and its main features*", aesthetic thinking is investigated on the basis of correlative analysis of aesthetic and objectivist points of view and interrelation between romanticism and realism. The author comprehends distinction between romanticism and realism from philosophical perspective point of view and considers that aesthetic and real contents must not only be opposed to each other like in drama and must not be mixed as in a prosaism but, eventually, they must be united: "ideal must be realized".

The second subchapter of this chapter, "*Virtual reality and the irreal contents as the ontologic bases of aesthetic thinking*", is devoted to research of ontological basis of aesthetic thinking. The author thinks that ontological base of aesthetic thinking are the irreal contents and the virtual reality. The author considers the nature of virtual reality and irreal content from a specific discourse to the history of the problem. But at the same time the author pays a special attention to the works by the classics of the doctrine of the virtual reality and the irreal concept. The author comprehends distinction between virtual reality and irreal contents from the philosophical point of view and considers that a virtual reality must not only be opposed to objective reality but, eventually, must be synthesized with it as well. The author draws a parallel between the virtual reality and the real content also in art.

In the second chapter the author describes the dynamics of the historical development of aesthetic thinking based on the discourse to the history of the world of philosophical, scientific, as well as religious and mythological ideas. Works by Azerbaijani philosophers who conducted researches on the relevant themes are widely used in the dissertation.

In conclusion, the author summarizes the research findings.

Tiraj 100. Format 60x84 ¹/₁₆

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının mətbəəsi

Bakı ş., H.Cavid pr-ti 115

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ**

На правах рукописи

НАИЛА МУЗАФФАР КЫЗЫ АСАДОВА

**ЭСТЕТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И
ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ЕГО РАЗВИТИЯ**

Специальность: 7211.01 - Эстетика

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по философии

БАКУ – 2017